

Névtan, szótörténet és művelődéstörténet (a gödény és a pelikán szavakról)¹

Gödény 'pelikán' szavunk általános vélemény szerint valószínűleg ősmagyar kori és ótörök eredetű (TESz.). Ugyanakkor a TESz-ben az első biztos adat csak 1643-ból való. Hasonlóan foglal állást KISS JENŐ, aki a Magyar madárnevek című könyvében (Bp., 1984) a *gödényt* is részletesebben tárgyalja.

Az alábbiakban azt is vizsgálom, hogy tulajdonnevek, valamint művelődéstörténeti tények bevonásával az adatolhatóság késeiége csökkenthető, kiküszöbölhető, következésképp a származtatás szilárdítható-e. Régi személyneveink jelentéstana című munkájában PAIS az állatnevekből vált személynevek közé a *gödényt* is besorolta. A *Guden* névre egy Szent László korabeli és három a DömAd-ból, a *Geudenre* pedig egy az Alb-ból való adatot hoz.² Bővebb szöveggörnyezettel ezek a következők: 1079–1080: “ego *Guden* diu fatigatus in labore et in seruitio mei regis”³; 1138/1329: “In villa Lingu hec sunt nomina servorum... Budi, Cubos, *Guden*, Iacob, Kusti...; Hec sunt nomina campanistarum. In villa Durusa; Ruki, *Guden*, Vzari, Endere...; In villa Luba sunt VII. vinee cum VII. vinitoribus: Gure, Pucu, *Guden*, Vkleli, Desiner, Vlasti, Sila”; 1237–40: “In predio Semyansuka ... sunt duo tauarnici: Jordan et *Geuden*”⁴. BÁRCZI a SzófSz. *gödény* szócikkében az említett adatokból az elsőt idézi. A TESz. legkorábbi példái a DömAd-ból és egy 1198-as oklevélből – “Tipju. *Geuden*. cum uno filio paruulo”⁵ – valók, de kérdőjellel vannak ellátva. Az óvatosság többé-kevésbé bizonytalan olvasatú és értelmezésű

¹ A. Molnár Ferenc: Anyanyelv, vallás, művelődés. Kolozsvár, 1999. 102–112. (AESZ-füzetek 4); korábban in: Névtudomány és művelődéstörténet. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Bp. 1989. 360–7 (MNYTK. 183. sz.)

² L. MNYTK. 115. sz. 15.

³ FEJÉRPATAKY, ÉrtTörtTud. 16/4: 8

⁴ FEHÉRTÓI, *Árpád-kori kis személynévtár*.

⁵ ÓmOlv. 63.

korai neveinknél lehet indokolt, KNEI ZSA például egy hivatkozott szóbeli közlésében az Ugocsa megyei *Gödényháza*⁶ előtagját a *Gedeon* név változatának gondolja.⁷ KÁLMÁN BÉLA A nevek világában a *gödény* madárnév személynevesülését elfogadja (41), majd ugyanitt később azt is megjegyzi, hogy az a *Gedeon* alakváltozata szintén lehet (81). J. PAPP ZSUZSANNA a *Gödényházát* a madárnévből, illetve az abból alakult személynévből származtatja.⁸

A *Guden*, *Geuden* alakok, amelyeket minden bizonnyal *güden(y)*nek, *gëüden(y)*nek, *gödén(y)*nek, *gödén(y)*nek kell olvasni, hangtörténetileg s névélettaniilag is jóval inkább a *gödény*-nyel kapcsolható össze. A *Guden*, *Geuden* adatok beleillenek az állatnévből lett nevek sorába, s túlnyomórészt nem keresztény jellegű nevek közt fordulnak elő. A *Gedeon* név igen mérsékelt és későbbi kultusza sem támogatja e névnek ilyen korai és többszöri előfordulását. Magam a *Gedeon* névnek csak a XVI. század legvégétől ismerem igen gyér előfordulásait.⁹

A *Güden*, *Gëüden* stb. nevekben vagy egy részükben a névadás indítékául föltehetőleg az szolgált, hogy a név viselője sokat ivó és nagyétkű (vagy esetleg lógó tokájú, netán kiálló gégégjú) volt, vö. 1785: *gödény* 'sokat ivó ember' (TESz.). A *gödény* ugyanis csőrével a vizet kanalizva rengeteg halat eszik, nagyokat is, roppant étvágyú, telhetetlen falánkságú madár.¹⁰ A *gödény* falánkságára utalnak a népnyelvi adatokból szintén ismert *iszik, mint a gödény* és *gödény a torka* szólások, valamint változataik¹¹ is. Lásd például: 1801/1898: "Hasadi, ha láttad, éjjel, nappal eszik; *Torkol mint a gödény*: iszonyúan iszik"¹². Egy 1708-ban írt versben pedig a tékozló, telhetetlen Beniczky Pétert saját

⁶Vö. CSÁNKI 1466: *Geudinhaza*.

⁷L. SZABÓ ISTVÁN, *Ugoesa megye*. Bp., 1937. 356.

⁸NévÉrt. 5: 60.

⁹L. KARÁCSONY: MNy. L, 381, 385, NytudÉrt. 28. sz. 25, 92.

¹⁰L. CHERNEL ISTVÁN, *Magyarország madarai* II/1. Bp., 1899. 79.

¹¹DUGONICS, Péld., MARGALITS, Közm.; O. NAGY, MSZK.

¹²BESSENYEI GYÖRGY, *A természet világa*. Bp. 360.

szavaival így gúnyolják: “de *gödénytorkommal*... rútúl bännék jószágommal”.¹³ Miskolczi Gáspár az Egy jeles Vad-Kertben a gödényt szintén az iszákos emberrel hozza kapcsolatba: 1691/1702: “*A Gödény nagy torkú állat*: Illyek a’ hamis Prókátorok, némelly [z]ines baráti embernek, és a’ nagy bor ihatók, [j]oha ember ezeket bé-nem töltheti.” (344)... *A Gödények nagy [s]eregenként gyülekeznek ö[ss]ze a’ más[ok]nak való kártételre*: Illyek ma is a’ nagy bor iható e[ls]zem-i[s]zom emberek” (344, 345).

Mai ragadványnevek közül a *Gödényhasú Radenczki Géza* vagy *Gödényhasú Géza* vagy *Nagyevő Géza* elnevezéseket említhetem.¹⁴ Mivel a gödény az utóbbi egy vagy két évszázadban Magyarországról tulajdonképpen kiveszett, újabban ragadványnévként kevéssé jöhet szóba. Családnévként azonban a XV. századtól adatolhatóan mindmáig él. Lásd például: 1420: “*Ladislaus Geuden*”¹⁵, de 1417: “*Ladislaum de Gwden*”; 1419: “*Ladislaum de Geden*”; “*Ladislao de Gewden*”¹⁶; 1466: *Gewdin*¹⁷. II. Rákóczi Ferencnek is volt egy *Gödény Pál* ezeres kapitánya.¹⁸ A jelenlegi budapesti telefonkönyvben pedig négy *Gödény* nevű előfizető van, s Debrecenben is ismerek ilyen nevű családot. Az ő nevük eredete nyilván többféle: származhat a madárnévből, a belőle alakult személynévből, valamint helynévből, amely persze szintén lehet személynévi eredetű.

A *gödény* köznév vagy a belőle alakult személynév földrajzi nevekben való korai előfordulásaira térve, ezekre az OklSz-ből a következő adatok vannak: 1265: “*Geuden* porloga”, 1367: “*locum Godenferthese vocatum*”, 1414: “*Stephano de Gewdynhaza*”, 1429: “*possessione Gewden*”.

¹³IrtörtKözl. 14: 462 : TESz.

¹⁴RÁCZ SÁNDOR, Földeák ragadványnevei., Bp., 1982. 69.

¹⁵HéderváryOkl. 2: 349.

¹⁶HéderváryOkl. 1: 151, 158.

¹⁷Vö. NAGY IVÁN, *Magyarország családai* 3–4: 433–4.

¹⁸1705-ös adat, I. ESZE TAMÁS, *Kuruc vitézek folyamodványai*. 1703–1710. Bp., 1955. 229.

Az 1367-es *Godenferthese* minden bizonnyal a gödényre, annak mocsaras tartózkodási helyére utal.

Szerintem a TESz. tehát túlságosan óvatos, amikor a *gödény* első előfordulásául egy 1643-as, Comenius “*Janua linguae Latinae*” című munkájából való adatot hoz. Azóta különben KOVÁCS SÁNDOR IVÁN és KULCSÁR PÉTER Szepesi Csombor Márton *Europica* varietasából már publikált egy korábbi adatot: 1620: “sok fele vizi allatok, *gödények*, *retzek*”¹⁹, magam pedig a Káldi-bibliából (Bécs, 1626) idéztem ilyeneket: Mózes III. 11/18: “meg nem kell ennetek ... hattyút és *gödént* és porfyriót”, illetve: Mózes V. 14/17–18: “A tisztátalanokat meg ne egyétek ... éjeli varjzat, a’ *gödént* és a’ karadriust”²⁰.

Mellesleg említem, hogy a TESz. adatában a *gödény* nem ’pelikán’ jelentésű. Ez az idézett példamondatból is kiderül, ahol a felsorolásban a *gödény* és a *pelikán* elkülönül: Com: Jan. 30–31: “buvár, vad récze, ökör bika avagy bölönbika, *pellican*, *gödény* és egyéb vizi madarak”. S a *Janua* más nyelvű párhuzamos szövegei szintén ezt mutatják, a magyar *pelikánnak* a latinban *pelecanus*, a *gödénynek* viszont a *gavia* ’sirály, csüllő’ (MLSz.; FINÁLY, LMSz.) felel meg: “... onocrotalus [eu taurus, *pelecanus*, *gavia* & aliae aquaticae palmipedes sunt”. Comenius *Orbis pictusa* ugyancsak a *gaviat* fordítja *gödény*-nyel – németre pedig *Kybitz* ’bibic’-cel – zárójelben azonban szinonimaként a *bibic* (*bibéc*) szót is megadja, s a fametszetes illusztráció is ilyenfajta madárra vall: “A halászó madár és gödény (bibéc) sebessen leröpülvén (nyillalván), de az gém a partokon állva fogdozzák a halakat”.²¹ Ugyanakkor ugyanitt a latin *pelecanus*nak a magyar *kalános gém* ’kanalas gém’ és a német *Löffelgans* ’ua.’ felel meg. Egyébként az irodalmi, vallásos vonatkozással, “derekafabban Egyiptomi madár”-ként említett *pelikán* és a *gödény* (a *gavia* megfelelőjeként!) MISKOLCZINÁL

¹⁹207: MNy. LXIX, 364.

²⁰MNy. LXXXII, 102.

²¹Bp., 1959. 101; az 1669-es háromnyelvű kiadás alapján közzétette GERÉB GYÖRGY.

(i.m. 343) is elkülönül, de nála a *gödény* madártani leírása egyértelműen erre a madárra vall. Mindez a madárnévhasználat esetenkénti pontatlanságait mutatja.²² Ettől függetlenül a *gödény* és a *pelikán* akkor is lehettek szinonimák. Például a Kálditól idézett helyeken, a Vizsolyi bibliában a *Publikán madár* 'pelikán', illetve a *Pelican* szó áll.

A *gödény* szó történetére nézve további tanulságokkal szolgál, ha szinonimáját, a *pelikánt* is megvizsgáljuk. A *gödény*-nyel szemben a *pelikánnak* nincsenek korai személy- vagy földrajzi névi adatai, még bizonytalanok sem. Az OklSz-ban egy ilyen sem található. Ugyanakkor köznévként a BesztSzj-től – “*pellicanus* : *pellikan*” – bőven adatolható. Számos szójegyzékben, szótárban van meg (l. pl. Gl.), s a 101. [102.] zsoltszótárban előfordul az Apor (62: *bellicanus*), a Keszthelyi (266: *peellycanus madar*, 425: *pellicanus madar*) és a Kulcsár (244: *pellycanus madar*) kódexben is. A XVI. század második felének és a XVII. századnak az irodalmában pedig gyakran használják a *pelikán* szót.

Annak, hogy az ótörök eredetű *gödény* köznevet a latinból kölcsönzött *pelikán* a középkorban az írásbeliségből szinte kizárta, művelődéstörténeti okai lehetnek. Korai szövegeink jórészt egyházi jellegűek, és a szójegyzékekkel együtt latinból való fordítások. Maga a latin alapszöveg szintén segítette a latin szó meghonosodását, de nyilván az a tény is, hogy a középkori latin írásbeliségben és általában az európai írásbeliségben a *pelicanus* szót, illetve az európai nyelvekbe átkerült alakjait, sokkal gyakrabban használták jelképes, mint konkrét vonatkozásban. A pelikán különösen a középkorban, de később is a (szülői) áldozatkészségnek, s sokszor Krisztusnak a szimbóluma. Ez azon a valószínűleg görög eredetű, de különböző változataiban a középkori latin művekbe is bekerült – és Európa-szerte elterjedt – hiedelmen alapul, hogy a pelikán saját vérével táplálja vagy éleszti föl kicsinyeit. Krisztusra vonatkoztatva ezt úgy értelmezték, hogy

²²Vö. pl. Kiss i.m. 20–21.

Jézus a saját vérével váltotta meg az emberiséget. A pelikánmotívumnak a régi magyar irodalomban való előfordulásait, a Temesvári Pelbártnál található említésektől kezdve ECKHARDT SÁNDOR²³, valamint KÁDÁR ZOLTÁN²⁴ tárgyalta. Példáik közül hármat hozok. Az első Balassi “Kit egy násfa felett küldött volt szeretőjének kire *pelikán madár* volt feljegyezve” című versének a kezdete: “Ime az *Pellikán* az ő fiaiert, | mint szaggatja szívét azoknak éltekért, | Csak hogy élhessenek, szívéből ont ő vért”. A második egy 1635-ben megjelent éneknek a részlete: “De a Jézus Krisztus, mint igaz *pellikán*, | Fiaiert halált szenvede keresztfán. | Az ő szent vérével minket mosogatván, | Feleleveníte, magát megáldozván”.²⁵ Végül Miskolczi Gáspártól idézek: “Mert ama’ régi Kígyó a’ pokolbéli őrdög, rettenetesen gyűlöli a’ lelki *Pellikán* Kriřtus Jéřuřt”²⁶. A szakirodalomban említett példákat egyébként még szaporíthatjuk. Temesvári Pelbártnál a Karácsonyi beszédben is van egy említés: “A *pelikán* is vérével éleszti fel kimúlt kicsinyeit. Sokkal inkább tehette meg tehát Isten ereje és hatalma, hogy egy szűz foganjon tiszta véréből”.²⁷ Apáczai Csere János ugyancsak szól erről: “A *pelikán (publikán)* egy egyiptomi madár, ki a kégyótól megöletett fiacskáit az ő maga mellyéből kibocsátott vérral megéleszti és megeleveníti.”²⁸ S érdekes, hogy Kőszeghy Pál 1695-ben, Bercsényi Miklós házasságát megénekelve, az esküvői lakoma ételből kirakott képei közt a pelikánmotívumot szintén leírja: “*Pellikán* ő mellét amottan szaggatta, | Fiacskái orrát ahhoz úgy aggatta: | Elhinnéd, hogy vélek ugyan kirágatta, | ű mintegy röpdösödvén szárnyokat

²³Balassi-tanulmányok. Bp. 1972., 288–93, Uő: in: EPhK. 1929.

²⁴*Physiologus*. Ford. MOHAY ANDRÁS. Az utószót és a képmagyarázatokat KÁDÁR ZOLTÁN írta. Bp., 1986. 100–2.

²⁵ECKHARDT i.m. 290; ő Pécseli Király Imre versének tartja, de a szerző valójában ismeretlen, L. RMKT. XVII. sz. 2: 271.

²⁶L.m. 310; l. még KÁDÁR i.m. 102 is.

²⁷VIDA TIVADAR fordítása, l. Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Vál. V. KOVÁCS SÁNDOR. Bp., 1982. 94.

²⁸*Magyar encyclopaedia*. Sajtó alá rend. BÀN IMRE. Bp., 1959. 242.

forgatta”.²⁹ A *pelikán*, a *gödény* szóval ellentétben, Aranyánál, Petőfinél és Tompánál is előfordul, és épp az említett hiedelemmel, mondával kapcsolatban, illetve jelképes használatban.³⁰ A mai magyar lírából pedig Nagy Lászlót idézhetjük: “a vers Pelikán, | valakihez pirosa áttör időn, s ködön”.³¹

A pelikánnal kapcsolatos hiedelem születése, kialakulása egyébként eredetileg egyrészt azzal függhet össze, hogy a madár alsó csőrében nyúlékony bőrzacskó van, s kicsinyei a csőrükkel, sokszor egészen mélyen oda nyúlnak le, a számukra ott összegyűjtött halakért.³² Másrészt a rózsás gödény mellén sárga, gyakran rozsdavörös folt emelkedik ki, amely valószínűleg a farmirigy váladékának köszönheti színét, s amelyet a képzelet a madár által ejtett sebnek gondolhatott.³³

Nyilvánvaló, hogy a pelikánjelkép vagy az azzal lazább-szorosabb asszociációban álló madárnév írásbeli, irodalmi igényű kifejezésére inkább az egyházi, az európai írásbeliséghez fűződő *pelikán* szó volt az alkalmas. Alkalmasabb, mint a falánk, kártékony (?) madárhoz konkrétan kötődő, és a népi beszélt nyelvben minden bizonnyal továbbra is járatos, emberre vonatkoztatva pedig pejoratív élű *gödény* szó. Talán az sem véletlen, hogy a Káldi-bibliában a *gödény* – a Vulgata *onocrotalus* szavának fordításaként – csak az utálatos, a tisztátalan állatok felsorolásában, illetve az Isten büntetéseként elpusztított, elvadult föld lakóinak említésekor (És 34/11; Sof 2/14) fordul elő. Másutt, amikor a zsoltáros az elhagyatottságáról panaszkodik a Vulgatában és a Psalterium iuxta Hebraeos (Psalterium Hieronymi)-ban a *pelicanus*, Káldinál pedig a

²⁹TörtTár. 1894: 272.

³⁰L. HERMANN OTTÓ, Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága. Vál., sajtó alá rend. SCHELKEN PÁLMA. Bp., 1983. 148.

³¹A Balassi Bálint lázbeszéde című versből.

³²Vö. CHERNEL i.m. 79.

³³Vö. GOTTFRIED MAUERSBERGER, *Urania állatvilág. Madarak*. Ford. KEVE ANDRÁS. Bp., 1972. 57.

pelikán szó szerepel: 541a: “Hajonló lőttem a’ kietlen *pelikánnyához*” (Zsolt 101 [102]/7.). Holott a héberben itt is ugyanaz a szó áll, a *qááth* (vö. BibLex 2: 831).

A *pelikán* szó a magyarba már a keresztény-latin kultúra elsajátításának bizonyos fokán, és nyilván egyházi, irodalmi úton jutott el, s a népi beszélt nyelvbe csak később kerülhetett be. Madárnévként többször nem is gödényt értettek, érthettek rajta, illetve az, hogy pontosan milyen madár is a pelikán, s Magyarországon előfordul-e, nem mindig lehetett világos (vö. még CzF.). A szóval kapcsolatos fejtegetések elejére visszatérve, megállapíthatjuk, hogy a *pelikán* – a *gödény*-nyel ellentétben – éppen ezért nem található meg korai személy- és földrajzi neveink között. Később aztán – nyilván főleg a szimbolikus jelentéstartalomra támaszkodva, valamint névváltoztatással – válhatott belőle családnev, az 1981-es budapesti telefonkönyvbe 25 ilyen nevű előfizető van.

Előadásom szövegének a lektorálásakor hívta föl a figyelmem MOLLAY KÁROLY arra, hogy a *pelikán*nal a Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig című monográfiájában ő is foglalkozott.³⁴ A szót szintén (egyházi) latin eredetűnek tartja, s megjegyzi, hogy “a latin szó egyházi műveltségük körében a fennmaradt latin–magyar szójegyzékeink (BesztSzj., SchlSzj.) előtt is ismert volt.” Mint írja, a szójegyzékeknek a XIII. század elején, franciaországi minta után készült ösét a magyar királyi kancellária cseh és bajor-osztrák scriptorai másolgatták, egészítették ki. “A XVI. századi Magyarországon a m. *pelikán* még műveltség szó volt, hiszen a vele jelölt madár sem volt általánosan ismert.” Bajor-osztrák nyelvterületen hasonló volt a helyzet: egy 1319-ben befejezett krónika szerint a Stájerországba elvetődött madarat korábban sem ott, sem Magyarországon nem látták. A pelikán egy 1350-ből való tudományos igényű leírása pedig megemlíti, hogy *pelikánon* Jézus Krisztust is érti.³⁵

³⁴NMÉR 432–3.

³⁵L. MOLLAY, NMÉR i.h.

Mollay tehát a *pelikán* műveltség szó voltára nálam korábban rámutatott. Azt hiszem, abban azonban nem szükséges kételkednünk, hogy Magyarországon a pelikán, illetve gödény az Árpád-korban (és később is) általánosan ismert volt, még ha az ismertség területenként némileg nyilván különbözött is. Föltehetőleg a gödények száma a vízrajzi, földfelszíni változásokkal, az időben előre haladva csökkent. Madártani és más források szerint a gödények még a múlt század második felében is megfordultak Magyarországon, noha költeni már igen ritkán költöttek itt. A folyamszabályozás előtt azonban az Al-Duna, a Tisza mocsaraiban és más mocsaras-vizes helyeken szép számmal éltek.³⁶ A gödény különböző részeiből használati tárgyak szintén készültek: csőréből kásamerítő kanál, késtok, alsó csőre bőrsákjából dohányzacskó, erszény, szárnyából tollseprű.³⁷ Az SzT. *gödénytörök-bélés* címszavának az adatra és a jelentésre vonatkozó kérdőjelei elhagyhatók, az adat nyilván a gödény bőrsákjából, bőrsákjából készített bélésre utal: 1681: “Török mente alá valo, szakadozott *gödény török bellés* Nr 1”. A lipovánok a gödény mellbőréből kettős esőköpenyt varrnak (MagyNéprLex i.h.), s MISKOLCZI is megjegyzi: “A’ Gödény ... begyi igen [zép apró lágy és tőmött fejr nyúlbor forma tollatskákából álló, melyet a Szőtsők néha meg-is [zoktak tsáválni, és apró gyermeki mentétskéket véle bélleni” (i.m. 343). Egy adat lenne arra is, hogy a gödény húsát fogyasztották. Keszei János M. M. Rumpolt 1581-ben kiadott *Ein new Kochbuch-jának* 1604-es kiadását Apafi

³⁶Vö. MISKOLCZI i.m. i.h.; NySz.; OklSz *gödény-fi* a. is; CHERNEL i.m. II/1: 77–81; LOVASSY SÁNDOR, *Az Ecsedi-láp és madárvilága fennállása utolsó évtizedeiben*. Bp., 1931. 65–6; CSÁTH ANDRÁS, *Békés vármegye madárvilága hajdan és ma*. Gyula, 1938. 9; MagyNéprLex 2: 302–3, irodalommal; ? BÉL MÁTYÁS, *Magyarország népének élete 1730 táján*. Vál. WELLMANN IMRE, Bp., 1984. 345, itt a madárnév helyes értelmezésében nem vagyok biztos.

³⁷L. CHERNEL i.m. II/1: 79; LAKATOS KÁROLY, *Vadászati és madarászati emlékeimből*. Szeged, 1891. 74; GYÖRFFY ISTVÁN, *Nagykunsági krónika*. Bp., 1955. 49; MagyNéprLex i.h.; SzT.

Mihály erdélyi fejedelem feleségének ajánlva magyarra ültette át, s a 93. pontban ezt írja: “Az *gödént* mikor meg kell sütni avagy főzni, meg kell tölteni bisalmával, gesztenyével, körtvélyvel s tengeriszőlővel. Úgy kell megsütni pastetumban is. Akar sárgán, akar fejéren, akar feketén csinálhatni. Szintén annyi étket csinálhatni belőle, mint a’ lúdbúl”³⁸. Mivel azonban a német eredetiben a *gödénnek* *Löffler* ’kanalas gém’ felel meg, s MISKOLCZI (i.m. 344) szerint a gödény „emberek ételére nem alkalmas, mert igen hal büzzű büdös húja vagyon”, kérdés, hogy itt a *gödén* szó nem kanalas gémre vonatkozik-e.³⁹

Mindenesetre tehát, lévén, hogy a gödény a korai Magyarországon szintén ismert volt, nincs akadálya annak, hogy az Árpád-kori és más *Geuden*, *Guden* szórványokat a *gödény* madárnévvel hozzuk kapcsolatba.

A magyar (népi) kultúrából ugyanakkor a pelikánra is hozhatunk még adatokat. Jellemző azonban, hogy ezek – a már említettekhez hasonlóan – általában szintén nem a konkrét, élő madárra vonatkoznak, hanem a vele kapcsolatos hiedelemhez és a Krisztus-szimbólumhoz fűződnek. A fiait vérével tápláló pelikán a református egyház által használt gyakori jelkép: előfordul XVII–XVIII. századi úrasztali terítőinkön, templomi ónedényeken, mennyezeteken, s főleg szószékkoronák csúcsán. De rákerült szőttésekre, hímzésekre, mézeskalács ütőfákra és cserépedényekre is.⁴⁰ S ugyancsak pelikán díszíti például a római katolikus Egyetemi templom barokk kapuját, a volt Vöröskereszt Kórház budai kápolnájának falfestményét és a Karolina úti Boldogasszony kápolna szentségtartójának fafaragványát.⁴¹ A pelikánjelkép címerekben ugyancsak igen gyakori. Szerepel

³⁸*Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból*. Közzéteszi LAKÓ ELEMÉR. Bukarest, 1983. 140.

³⁹Említettem, hogy Comenius Orbis pictusában a latin *pelicanus*nak a német *Löffel* vagy *Löffelgans* ‘kanalas gém’ és a magyar *kalános gém* a fordítása.

⁴⁰L. MagyNéprLex 4: 225, irodalommal.

⁴¹KÁDÁR i.m. 107, vö. még: *A keresztény művészet lexikona*. Bp., 1986. 262.

városcímerekben is (Losonc, Sarkad, Szolnok stb.).⁴² A Magyar Országos Levéltárban őrzött nemesi címerlevelek között pedig a XV. századtól a XIX-ig vagy negyvenen van meg, többnyire az adományozottnak a harcban vagy más szolgálatban, illetve a család iránt tanúsított áldozatkészségére utalva.⁴³ A címerképek a nemesi, literátusi szó- és írásbeliségben szintén tanúskodnak a *pelikán* szó és jelkép ismertségéről.

A pelikán ábrázolásának szimbolikus voltát az is mutatja, hogy ezeken a madár ábrázolása nemegyszer pontatlan, s a gödénnyel nem feltétlenül azonosítható.⁴⁴ A *gödény* és a *pelikán* szavak használatában tehát a többé-kevésbé érzékelhető szinonimitás mellett művelődéstörténeti okokból megoszlás figyelhető meg: amikor a konkrét, élő madárról vagy a belőle készített használati tárgyról van szó, akkor általában, többnyire a *gödény*, ha viszont a madár szimbólum vagy ezzel összefüggésben ékszer, díszítő elem, akkor a *pelikán* szó a használatos, a *gödény* sohasem. Emberre vonatkoztatva a falánkság, az iszákosság kifejezésére a *gödény*, az áldozatkészség, önfeláldozás jelképeként pedig a *pelikán* fordul elő. Az MTsz. *pellikán* (Székelyföld, Tsz.), *pilikámadár* (Nógrád m.), *pilikánmadár* (Székelyföld; és SzegSz. *gödény* a.) adatairól szövegösszefüggés nélkül nehéz megállapítani, hogy az élő madárra vagy annak (jelképes) ábrázolására vonatkoznak-e. Az ÉrtSz. Csokonaitól – a Dorottya negyedik könyvéből – idézett példájában azonban a *pelikán* valóban gödényt jelenthet, vö.: „Vannak nyaktekercesek, puffadt *pelikánok*, | Barázdabillegők, slepfarkú fácánok”.

Megemlítem, hogy a Karcagról följegyzett *nagybögyű* 'gödény' szón⁴⁵ kívül az ismeretlen eredetű, a Sárret és a

⁴²L. SZÉLL SÁNDOR, *Városaink neve, címere és lobogója*. Bp., 1941. 30, 81, 91; BERTÉNYI IVÁN, *Kis magyar címertan*. Bp., 1983. 38–9.

⁴³L. NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA, *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein*. Bp., 1987. passim.

⁴⁴L. pl. KÁDÁR i.m. 111; NYULÁSZINÉ i.m. passim.

⁴⁵HERMAN, Pászt. 650.

Drávavidék egy részéről adatolt *batonya* ~ *botona* 'gödény' tájszó⁴⁶ is mindig a konkrét madárra vonatkozik, míg a hasonlóan ismeretlen eredetű régi *publikán* (1508: 'színes tollazatú madárfajta | papagáj'; 1585: 'pelikán'; 1683: 'szarka'[?]) (l. TESz.) esetenként a *pelikán* helyett állt. 1797-ben a Karcag–Füzesgyarmat–Szerep–Püspökladány határperben készült, a Berettyó sárréjtének a folyamszabályozás előtti állapotát rögzítő két térképen a *Batonyás* név hatalmas nádtengerben egy kis szigetet jelöl. „A ladányiak hívták így, ugyanerről a szerepiek azt állították, hogy az nem *Batonyás*, hanem *Nagy gödényes* (Térképen: *Ladaniensibus Batonyas*, *Szerepiensibus N. Gödényes*, *K. Gödényes*)”.⁴⁷ Az említett határperről GYÖRFFY (i.m. i.h.) szintén hírt ad, s megemlíti, hogy Szeghalmon, Biharnagybajomban (? és Karcagon) ugyancsak voltak *Batonyás* rétek. A *publikánnak* a *pelikánnal* való keveredése „minden bizonnyal szótévesztés eredménye” (TESz.), vö.: „*pelicanus: Puplican*” (Cal.); 1612: „Első függön egy *pellikán* [így?] vagon fiaival együtt. Nyolcadik függő egy *puplican* vagon rajta. Tizedik függön egy *publican* vagon”.⁴⁸ Az a használati megoszlás tehát, amelyet a *gödény* és a *pelikán* szó között megfigyelhettünk, lényegében ugyanúgy áll a *batonyára* és a *publikánra*.

A tudományos ornitológiai nevezéktan kialakulásával és megszilárdulásával a *gödény* és a *pelikán* szinonimitása egyértelművé vált. Ugyanakkor mivel a *gödény* (a *pelikán*) újabban eltűnt Magyarországról, a *pelikán*mondát pedig ma kevésbé ismerik, a két szó használata is ritkább. Például a Pécsi Főiskola 93 első s másodéves magyar szakosa közül a *gödény* jelentését pontosan senki nem tudta, tizenketten 'valami nagyon szomjas állat'-nak, 'vérszívó állatká'-nak értelmezték, nyilván az *iszik, mint a gödény* szóláshasonlat

⁴⁶L. MTSz; EtSz; KNEZSA, SziJsz. 794; ÚMTsz; KISS i.m. 56.

⁴⁷L. KECSKÉS GYULA, *Püspökladány újkori története helyneveiben*. Püspökladány, 1974. 189; ui. l. még: 1792: „*Batonyás*”, ami a szó legkorábbi adata, a EtSz. csak 1803-tól idézi.

⁴⁸OkISz. *publikán* a., l. még Gl.; APÁCZAI i.m. i.h.

hatására, amelynek az ismertsége viszonylag jobb volt: 43 hallgató közül 6 megfelelő pontossággal, 20 tévesen, a többi pedig egyáltalán nem értelmezte.⁴⁹

Így érthető, hogy a *gödény* és a *pelikán* az újabban adott névanyagban nemigen fordul elő. A már idézett *Gödényhasú*⁵⁰ az egyetlen ilyen ragadványnév, amelyet ismerek, s amely nyilván a korábban keletkezett *gödénytorkú*, *gödény a torka*, *gödénybélű* (SzegSz.) társaként, illetve hatására született, nem pedig a madár közvetlen ismeretén alapulva. Hasonlóan nem a konkrét, élő madár a névadás alapja a következő földrajzi nevekben: *Pelikán-szobor*, *Pelikán park* (a benne elhelyezett szoborról), *Pelikán* [Pelikán étterem] (a közeli pelikán szoborról).⁵¹ Nyilvánvalóan a gödényre utaló régebi földrajzi nevek száma is fogy. GYÖRFFY (i.m. i.h.) volt *Batonyás* rétekről beszél. A püspökladányi *Batonyást* vagy *Gödényest* is a Berettyó szabályozása, a határ csatornázása után inkább *Rítnek*, *Rítajnak* nevezik, noha a *Batonyás* helynév, illetve két vele alkotott összetétel még szintén él: *Battonyási körgát*, *Battonyási összekötő csatorna*, de: +*Battonyás-lapos*, +*Battonyás vízmedence* stb.⁵²

⁴⁹Vö. TEMESI: In: *Anyanyelvi műveltségünk*. Szerk. BENKŐ LORÁND, Bp., 175.

⁵⁰RÁCZ SÁNDOR i.m. i.h.

⁵¹*Vas megye földrajzi nevei*. Szombathely, 1982. 132.

⁵²A hely és a név történetéről l. KECSKÉS i.m. 198–91.